

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ, ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА АРХІВОЗНАВЧІ РОЗВІДКИ

УДК 94(410)94(510)94(73)

Андрій Мартинов

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: martynov.andriy15@gmail.com

ІСТОРИЧНА КОМПАРАТИВІСТИКА ДОСЛІДЖЕНЬ ІМПЕРІЙ І ЦИВІЛІЗАЦІЙ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ Й КОНЦЕПЦІЇ

Історичний процес глобалізації актуалізував наукову проблему зіткнення або діалогу локальних цивілізацій. Дискусійним залишається питання співвідношення понять імперія й локальна цивілізація. Упродовж тривалого хронологічного періоду від модерну до постмодерну проявили себе імперські утворення різного типу. В минуле пішли традиційні імперії, які існували на основі застарілих економічних укладів. Нез'ясованим у історичній літературі залишається питання діалектики зв'язків між процесом глобалізації та імперським порядком. На цьому тлі ключовою проблемою стає продовження існування імперських структур у віртуальному просторі. На думку багатьох дослідників цивілізаційне розуміння історії має унеможливити спроби абсолютизувати вузькі визначення поняття цивілізації, за якими приховуються прагнення видати певну макроконцепцію за єдино правильну теорію цивілізаційного розвитку. Водночас розвиток діалогу між прихильниками різних підходів до вивчення проблем історії цивілізацій, який уже понад століття розгортається в історіографії, дає можливість наблизитися до більш адекватного розуміння різних аспектів цивілізаційної теорії і теорії імперського розвитку.

Ключові слова: глобалізація, глобальна історія, імперія, імперська історія, історична компаративістика, цивілізація.

Andriy Martynov

Doctor of History, Professor, Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: martynov.andriy15@gmail.com

HISTORICAL COMPARATIVE RESEARCH ON THE EMPIRES AND CIVILIZATIONS: THEORETICAL APPROACHES AND CONCEPTS

The article analyses the system of international relations in the context of transformation of a unipolar world order, led by the United States, into a multipolar system. The globalization process actualized the problem of dialogue among cultures and civilizations as well as clash of civilizations. Questions of the correlation between the concepts of empire and local civilization remain somewhat debatable. Diverse types of empires have emerged as important political players over a prolonged period of time from modern to postmodern. Traditional empires with their economic, spiritual and cultural environment became history. The question remains about the relationship between globalization and intellectual imperialism. This recognised that the key issue is the introduction of information technologies and the globalization in cyberspace.

Theories of globalization claim to be able to explain all the major changes occurring in today's world. Hence, there are a host of competing interpretations of the new global society, due to which the idea of globalization has remained vague and failed to go beyond the general concepts of global imperia or global civilization. The materialist conception of history regards material production and people's transforming activity as the basis of history, thereby shedding light on the objective laws of the development of human society, along with the sources and driving forces behind the history of the world. Globalization is defined as the integration of productive forces of humanity on a global scale, which constitutes the material basis for its worldwide unity, the unity of its history and societal development. Such consolidation becomes possible only after and due to the global expansion of modern capitalism.

Keywords: globalization, global history, empire, imperial history, historical comparativistics, civilization.

Ставши свідком розпаду Британської імперії, В. Черчилль зазначив, що імперії майбутнього будуть «імперіями свідомості». Існуюча система міжнародних відносин, яка переживає непростий процес трансформації із

однополярної із домінантою США на багатополарну, має декілька прикладів суб'єктів, які претендують на статус неоімперій. Упродовж тривалого хронологічного періоду від модерну до постмодерну проявили себе імперські утворення різного типу. В минуле пішли традиційні імперії, які існували на основі застарілих економічних укладів. Нез'ясованим у історичній літературі залишається питання діалектики зв'язків між процесом глобалізації та імперським порядком. На цьому тлі ключовою проблемою стає продовження існування імперських структур у віртуальному просторі.

Аналіз основних досліджень засвідчує факт жвавої наукової дискусії щодо періодизації, типології і сутності сучасного імперіалізму в контексті компаративного аналізу з прикладами із всесвітньої історії. В історіографії наявні різні погляди щодо ієрархії, етапів, змісту і смислу впливу імперських утворень на історію людства. За класичної імперської доби поняття «імперія» насамперед означало «життєвий простір» для надлишкового населення. Напередодні Першої світової війни Британська імперія охоплювала майже чверть світового суходолу і стільки ж населення. Натомість неомарксист М. Хардт і А. Негрі зазначають, що «імперія — це глобальний порядок без зовнішніх кордонів». Неухильною є тенденція переходу від імперіалізму модерну до постмодерної імперії, яка перемелює національні суверенітети багатьох держав¹. Британський історик П. Брендон у 2007 р. видав монографію «Занепад і розпад Британської імперії 1781–1997», яка за назвою і змістом перегукується з епохальною працею Е. Гіббона «Історія занепаду і руйнування Римської імперії». Британці, вибудовуючи свою імперію, озирались на Римську імперію. Автор розглянув широку панораму історії Британської історії від війни за незалежність США до втрати Гонконгу. Американський соціолог вірменського походження Г. Дерлуг'ян пояснює становлення модерної світсистемної домінації Заходу не тільки веберіанською тезою про протестантський дух капіталізму, а й складнішими інституційно-історичними аргументами. «Ранні імперії з фатальною регулярністю зазнавали занепаду й валилися, породжуючи мигтіння династій, завоювань і темних періодів на сторінках підручників історії». «Легіони робили імперію римською», але «Рим досяг екстенсивних меж зростання й завоював усе, що міг, після чого залишалося зануритися в переділ власності у внутрішніх інтригах і громадянських війнах і приречено обороняти кордони від збройних орд нелегальних мігрантів». «До 1500 року визрів цілий виводок ісламських імперій: Великі Моголи на півночі Індії; Сефевіди, що зробили відтоді весь Іран шіїтським; і турки-османи, котрі фактично відновили Східну Римську імперію в новому вигляді сунітського халіфату». У Західній Європі «у відповідь на габсбурзький проект загально-

європейської католицької імперії і розгортається протестантська Реформація». Унаслідок Реформації у Західній Європі «відбулося насичення соціального середовища потенційними служителями і працівниками державної влади, чого так бракувало давнім імперіям»². Імперії, які модернізуються, мають потужні джерела як внутрішніх, так і зовнішніх конфліктів. На думку Г. Перепелиці, «розвиток будь-якої імперії складається з трьох фаз: експансія — гегемонія — занепад. Зміна цих фаз відбувається завдяки постійній зміні станів балансу і дисбалансу сил у регіональній та глобальній системах міжнародних відносин. За свою історію Росія як імперська держава входить у третій цикл повторення цих фаз»³. Варто чітко розрізняти поняття «локальна цивілізація» та «імперія». Зазвичай, імперія має єдиний владний центр, натомість локальна цивілізація апріорі децентралізована.

Поняття «цивілізація» в системі гуманітарних наукових дисциплін має багато різних визначень та досить запутану семантику. Воно походить від латинського слова “civilis” — громадянський, гідний, вихований. Сміслові наповнення цього поняття суттєво змінювались на різних історичних етапах. По-перше, у широкому розумінні *цивілізований* — це форма існування живих істот, наділених розумом. По-друге, у вузькому значенні термін вживається в трьох основних смислах: історичні типи культур, локалізовані в часі і просторі; етапи історичного генезису людського суспільства, а також рівень розвитку певної матеріальної та духовної культури, наприклад: антична цивілізація, сучасна цивілізація; це також і все людство, котре є світовим соціальним феноменом.

Поняття «цивілізація» з'явилося за доби Просвітництва. Одні вважають його автором французького політика В. Мірабо, інші — шотландського просвітника А. Фергюссона. Останній ще 1767 р. у «Нарисі історії громадянського суспільства» визначив поняття «цивілізація» як новий етап в історії людства, який настає з виникненням приватної власності. Натомість маркіз Мірабо у праці «Друг законів» (1757 р.) визначає поняття «цивілізація» як пом'якшення моралі, поширення знань, покликаних підпорядковуватися загальним правилам та законам співжиття. У ХІХ столітті поняття «цивілізований» почало означати секуляризовану та раціоналізовану форму життя, моральні засади якого визначались розрахунком. Нецивілізованим уважалось життя від сотворіння світу до кінця епохи середньовіччя, а також спосіб життя несвропейських народів. У цьому сенсі, звичайно, діяв комплекс західного центрризму, який від часів культурного розквіту Афін, а потім апогею влади Римської імперії відділяв цивілізованих громадян від решти варварських народів. Щоправда, водночас ідеї східного центрризму впродовж тривалого часу були притаманними так званій Середній Китайській імперії. До того ж,

східні цивілізації принаймні на 6–8 тис. років старші за нинішню зразкову західну цивілізацію.

Французький історик Ф. Бродель визначає поняття «цивілізація» як особливу форму організації колективного життя людей, якій властиві ієрархічність, упорядкованість основних цінностей, які є факторами її розвитку. У цьому сенсі податки, які збирає держава, є ціною збереження цивілізованої організації соціуму як громадянського суспільства. Локальні цивілізації розглядаються Броделем як сукупність історичних, географічних, соціокультурних особливостей, які перешкоджають одній цивілізації схрещуватися з іншою. Російська дослідниця І.А. Василенко визначає поняття «цивілізація» як суспільство, яке досягло певної цілісності завдяки єдності релігії, мови, культурних традицій⁴. Слід зазначити, що претендентів на ексклюзивне використання модного нині цивілізаційного підходу задосить. Відомий сучасний російський історик Є.Б. Черняк у 1996 р. запропонував систематизоване історіософське обґрунтування та назву науці про цивілізацію — цивіліографія⁵. Так, на його думку, має називатися наукова дисципліна, яка розглядає розвиток суспільства як цивілізаційний процес. При цьому основою цивіліографії мало стати порівняння історії різних локальних цивілізацій на засадах результатів досліджень соціальних наук. На думку багатьох учених, цивілізаційне розуміння історії має унеможливити спроби абсолютизувати вузькі визначення поняття цивілізації, за якими приховуються прагнення видати певну макроконцепцію за єдино правильну теорію цивілізаційного розвитку. Водночас розвиток діалогу між прихильниками різних підходів до вивчення проблем історії цивілізацій, який уже понад століття розгортається в історіографії, дає можливість наблизитися до більш адекватного розуміння різних аспектів цивілізаційної теорії.

У середині XIX ст. К. Маркс та Ф. Енгельс розробили концепцію єдності світового історичного процесу, згідно з якою людство у своєму історичному розвитку проходить послідовні етапи: азійський, античний, феодальний, буржуазний. Цивілізаційний підхід по суті зник у моделі суспільно-економічних формацій, адже для класиків марксизму цивілізація існувала лише в однині. Це і не дивно, адже тодішній рівень наукового осмислення етнографічних та інших особливостей різних цивілізацій був зовсім іншим, ніж скажімо на початку XX ст., коли цивілізаційна теорія фактично й оформилася як напрямок у соціальних науках.

У СРСР панівною лишалася формаційна теорія історичного розвитку. 1933 р. академік В.В. Струве розробив схему зміни соціально-економічних формацій, згідно з якою історія проходить один за одним п'ять етапів: первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, комуністичний (першою фазою якого є соціалізм). Проте в рамках

цієї концепції діяння живих людей по суті підмінялись взаємодією абстрактних соціальних категорій. Російська історія постійно підтягувалася до вищих євроцентристських стандартів. Водночас слід зазначити, що дискусія представників суспільних наук, яка відбувалася у середині 60-х рр. ХХ ст. та стосувалася тлумачення марксового визначення «азійського способу виробництва», дала можливість краще зрозуміти сутність і співвідношення соціальних структур та інститутів західних і східних суспільств.

На відміну від формаційного підходу й бачення логіки розвитку світової історії через закони класової боротьби та зміни соціально-економічних формацій, прихильники цивілізаційної парадигми фіксують певні еталони духовного життя та культури, які стають стрижнем суспільного буття. Вони вважають, що кожна локальна цивілізація як цілісний організм проходить періоди зародження, розквіту та загибелі.

О. Шпенглер у кризовий період світової історії (1914–1922 рр.) працював над масштабною історіософською працею «Сутінки Європи». По суті, він започаткував найважливіші концептуальні та методологічні підходи до вивчення цивілізаційної проблематики. У тлумаченні Шпенглера цивілізація — це неминуча доля культури. Саме культура як морфологічний організм, який проходить стадії народження, розквіту та поступового занепаду, становить прафеномен існуючих цивілізацій Сходу й Заходу. Таким чином було закладено фундамент соціокультурного підходу до аналізу локальних цивілізацій⁶.

Упродовж 1934-1961 рр. британський історик А. Тойнбі в 12-томній праці «Дослідження історії», на відміну від напівмістичного шпенглерівського підходу, запропонував більш раціональне бачення компаративного аналізу історії локальних цивілізацій. Водночас він зберіг концептуальне розуміння фаз розвитку цивілізацій від народження до занепаду. Тойнбі нарахував 47 цивілізацій трьох поколінь і виділив п'ять живих цивілізацій: західну, православно-християнську, ісламську, індуїстську, далекосхідну⁷.

У другій половині ХХ століття подальший розвиток цивілізаційної теорії у форматі соціокультурних підходів дав можливість Ф. Броделю й Е. Тоффлеру уточнити шпенглерівське песимістичне бачення «смерті» культури на цивілізованому етапі розвитку історії. Адже не лише цивілізація стає закономірним наслідком розвитку культури, а й кожна культура збагачується досягненнями цивілізації.

У контексті зазначеного концептуального бачення, починаючи з кінця ХІХ та впродовж усього ХХ століття були створені важливі історичні праці, написані в цивілізаційній парадигмі. Переклади деяких із них нині публікуються, зокрема, в Росії⁸.

Суттєвий внесок у методологію компаративного аналізу соціокультурних цивілізаційних цінностей зробив класик соціологічної думки М. Вебер. Він розробляв методологію та збирав фактичний матеріал для порівняння трудової етики різних світових релігій, що й досі є актуальною проблемою історичної соціальної глобалістики.

Починаючи з другої половини ХХ ст. у цивілізаційних дослідженнях на Заході можна спостерігати двоякий процес. З одного боку, удосконалюється методологічний інструментарій соціокультурної цивілізаційної компаративістики, зокрема в рамках культурної антропології (К. Леві-Стросс, К. Лоренц). Наприклад, К. Леві-Стросс розглядає глобальну цивілізацію як коаліцію культур, кожна з яких зберігає свою оригінальність. З іншого боку, спостерігається заглиблення в проблематику історії повсякденності західної цивілізації⁹, висвітлення гендерних аспектів європейської цивілізації¹⁰.

Особливо популярним цивілізаційний підхід став у країнах пострадянського простору після дискредитації марксистсько-ленінського бачення розвитку всесвітньої історії. Активізувалися дослідження цивілізаційних питань окремих історичних періодів, зокрема, походження найдавніших цивілізацій¹¹.

Російські автори суттєву увагу приділяють відродженню євразійської концепції як складової цивілізаційної теорії¹². Крім того, навколо проблем соціальної перебудови в Росії розгорнута дискусія щодо суті так званої «радянської цивілізації» та переосмислення цивілізаційної парадигми неомарксизмом. Ще одним напрямком досліджень у цивілізаційній парадигмі є Універсальна історія. Зокрема, в традиції постнекласичної науки цивілізаційні кризи розглядає російський філософ А.П. Назаретян¹³.

У вітчизняній історіографії цивілізаційну парадигму плідно розробляє відомий учений Ю.В. Павленко¹⁴. Також увага приділяється компаративістиці різних локальних цивілізацій¹⁵ та порівнянню досвіду реформ з погляду цивілізаційного процесу¹⁶.

Загалом актуальним науковим завданням залишається розробка категоріального апарату та методологічних підходів, які дають можливість оперувати глобальним цивілізаційним об'єктом та різними предметами досліджень у межах єдиної цивілізаційної парадигми історичної соціальної глобалістики. Серед найважливіших проблем цивілізаційного підходу в дослідженні історичної соціальної глобалістики виділимо наступні: співвідношення культури та цивілізації, проблема зародження локальної цивілізації, порівняння варварства та цивілізації, визначення засад компаративного аналізу соціокультурних відмінностей між цивілізаціями Сходу та Заходу, вивчення логіки діалогу та конфлікту цивілізацій, типологізація локальних цивілізацій за весь час всесвітньої історії та існуючих нині. Стисло розглянемо деякі із згаданих проблем.

Починаючи з праці О. Шпенглера «Сутінки Європи» проблема співвідношення культури та цивілізації є однією з ключових у цивілізаційній теорії. З культурологічного погляду цивілізація може розглядатись як спосіб існування людських суспільств в умовах суспільного поділу праці. Межі кожної цивілізації визначаються ареалом поширення культури, з якою вона себе ідентифікує, адже локальна цивілізація насамперед є соціокультурним утворенням.

Проте досі не оформилася чітка теорія ролі культури в цивілізаційному розвитку та цивілізаційних аспектів існування самої культури. Наприклад, на думку М.Я. Данилевського цивілізація є часом розквіту певного культурно-історичного типу. О. Шпенглер навпаки визначає цивілізацію як період занепаду культури, коли її життя перетворюється на мумію¹⁷.

Не менше проблем існує і у вивченні процесу зародження локальної цивілізації. Узагальнений археологічний матеріал, зібраний у книзі М.О. Чмихова «Давня культура», дає підстави говорити про різні географічно-історичні умови формування антропогенних ландшафтів, які стали місцем розвитку багатьох типів локальних цивілізацій¹⁸.

Згадуючи чинники, які вплинули на подальший розвиток локальних цивілізацій, відзначимо фактор комунікаційний і фактор етнічної історії. Наприкінці XIX ст. російський дослідник Л.І. Мечников у праці «Цивілізація і великі історичні річки» (Париж, 1889 р.) виділив три періоди в історії людства — річковий, морський та океанський. Відповідно до розвитку комунікацій на річках, морях та океанах можна вести мову про локальний, регіональний та глобальний етапи всесвітньої історії¹⁹.

Історіографічна традиція протиставлення стану варварства та різних етапів розвитку цивілізованості йде від праці Л. Моргана «Стародавнє суспільство». В умовах сучасного дискурсу в рамках соціальних наук все частіше ця проблема розглядається крізь призму протистояння найбагатших країн так званого «золотого мільярду» решті країн світу.

Загострення глобальних соціальних проблем знову актуалізувало питання універсальності етапів всесвітньої історії. Прихильники універсального бачення розвитку всесвітньо-історичного процесу, починаючи з К. Маркса, зазначають, що всі країни й народи, незважаючи на відставання одних і випереджаючий поступ інших, у своєму становленні проходять одні й ті само етапи, а відрізняються один від одного лише стадією розвитку.

У рамках цього концептуального підходу можна розглядати теорію модернізації як систему перетворень конкретного суспільства у рамках його осучаснення й постійного вдосконалення²⁰. Адже від часів епохи Просвітництва історична доля людства розглядалася як єдина. Натомість

із розвитком процесу глобалізації, загостренням соціальних протиріч між багатого Північчю та бідним Півднем поступово відбувається процес відмови від універсальних моделей і стадій розвитку, обов'язкових для всіх часів і народів.

Ф. Бродель, досліджуючи цивілізаційні особливості народження західної моделі капіталізму, наголошував, що майже третина капіталовкладень у Британії періоду промислової революції покривалася за рахунок колоніальних володінь в Індії. Крім того, фактичний матеріал соціокультурної історії заперечує унікальність різних культурних феноменів. Наприклад, у Європі почали користуватися ложками лише в другій половині XVI ст. До цього європейці брали їжу руками, допомагаючи собі при цьому ножом. Народи Центральної Америки користувалися ложками ще за 1000 років до завоювання Мексики іспанським конкістадором Кортесом (1519–1521 рр.), а стародавні єгиптяни — за 3000 тисячі років до нашої ери. До періоду релігійної Реформації та Великих географічних відкриттів Захід узагалі відставав від Сходу за рівнем науки й техніки. Не помічати цих явищ можна лише дивлячись на всесвітню історію крізь європоцентричні окуляри. Цивілізаційний підхід має дати можливість позбутися цієї вади зору дослідників.

В умовах гострої критики існуючих методів глобалізації ідейною зброєю антиглобалістського руху стає переконання в тому, що західна цивілізація створила себе з матеріалу колоній. У відповідь нинішні країни «золотого мільярду» розробляють тактику своєї консолідації перед грозою з боку бідного Півдня. Однак і він не є однорідним. Наприклад, нові індустріальні країни Південно-Східної Азії або нафтодобувні держави Перської затоки, посівши своє місце в глобальному поділі праці, значно багатші за решту країн, що розвиваються.

Тенденції визначення всіх цивілізацій як унікальних протистоїть неоліберальна спроба побудови глобального демократичного суспільства, яке за Ф. Фукуямою буде достойним кінцем історії. Загальноцивілізаційне поширення неоліберальних ідей мало би усунути більшість міжцивілізаційних протиріч. Проте історична реальність виявилася значно складнішою, ніж теорія, яка претендувала на її пояснення. Альтернативний концепції кінця історії підхід у 1993 р. в популярному есе «Зіткнення цивілізацій» запропонував С. Гантінгтон. Назву своєї відомої праці він взяв з однойменного заголовку одного з розділів есе А. Тойнбі «Цивілізації перед судом історії».

Розглядаючи розвиток глобальних конфліктів упродовж історії, Гантінгтон зазначає, що спочатку вони вибухають між правителями держав, які намагаються приєднати нові території до своїх володінь. Після Великої французької революції основними суб'єктами конфліктів стають

нації. Після Другої світової війни настав час конфлікту ідеологій, проявом чого стала «холодна війна». Її закінчення висунуло на порядок денний конфлікт цивілізацій. Гантінгтон слушно зауважує, що розбіжності між цивілізаціями склалися століттями, вони більш фундаментальні та стабільні, ніж протиріччя ідеологічні та класові, менше піддаються змінам. Тому сучасні глобальні конфлікти будуть зсуватись від політичних та ідеологічних кордонів на лінії дотику різних локальних цивілізацій. Ця концепція пов'язала конфліктологію з культурологією та геополітикою.

У контексті реалізації ідеї конфлікту цивілізацій розглядається концепція багатополюсного світу. Єдиний полюс сили, репрезентований трансатлантичною європейсько-американською цивілізацією, вважається гарантом глобальної безпеки та стабільності²¹. Натомість виникнення багатьох центрів сили деякі теоретики міжнародних відносин пов'язують із загостренням боротьби між ними та глобальною нестабільністю²².

Водночас у процесі обговорення ідеологеми «зіткнення цивілізацій» неодноразово акцентувалась увага на потребі бачення *діалогу цивілізацій* не лише як форми продовження конфлікту іншими засобами, а й як соціокультурної засади розвитку міждержавного та міжцивілізаційного партнерства²³.

Після терактів 11 вересня 2001 р. у США, які в масовій свідомості стали одним із символів можливого конфлікту цивілізацій із використанням асиметричних методів ведення війни, велику увагу розвитку ідеї діалогу між цивілізаціями приділяє ООН. Зокрема, 9 листопада 2001 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію 56-6, в якій зазначається, що всі цивілізації прославляють єдність і багатолікість людства, стануть ще багатшими та отримують стимул для подальшого розвитку завдяки діалогу з іншими цивілізаціями. Досягнення цивілізації є колективним надбанням людства. Глобалізація є не лише економічним, фінансовим і технологічним процесом, який може принести велику користь, а й викликом, який полягає в необхідності збереження величезної інтелектуальної і культурної різноманітності людства й цивілізацій. Діалог цивілізацій — це процес, який відбувається всередині цивілізацій та на їх стику і ґрунтується на загальній участі та колективному бажанні навчатися, виявляти нові концепції, сфери взаєморозуміння та спільні цінності²⁴.

При цьому слід пам'ятати, що жодна ідеологія не може бути універсальною. На цю роль в умовах плюралістичного бачення розвитку історії, звичайно, не може претендувати й цивілізаційний підхід. Тим паче, що його евристичні можливості обмежуються внаслідок серйозних методологічних і теоретичних протиріч, які існують у межах названого підходу.

Зокрема, поки що адепти цивілізаційної парадигми не знайшли узгодженої відповіді навіть на відносно просте питання: скільки цивілізацій змінилось упродовж світової історії. Крім того, існують різні підходи до принципів типологізації цивілізацій. Одна частина науковців слідом за А. Тойнбі вважає, що найдавніші цивілізації виникли на основі найдавніших високих культур (Єгипет, Месопотамія, Індія, Китай). Після «осьового часу» (за К. Ясперсом) локальні цивілізації уже формуються на основі світових релігій.

Американський політолог С. Гантінгтон у спробі класифікувати існуючі цивілізації нараховує їх вісім, але робить це за різними критеріями. За ознакою однієї зі світових релігій він виділяє: християнську католицьку, християнсько-православну, ісламську, індійську конфуціанську, японську цивілізації, а ще дві — за географічним принципом: африканську та латиноамериканську. Проте незважаючи на зазначені протиріччя, цивілізаційний підхід, як найбільш масштабний, охоплює стійкі компоненти людської історії (антропологічні, етнічні, культурні), натомість формаційний підхід концентрує увагу на більш лабільних (соціальних, особистісних) структурах, а соціокультурний підхід виявляє співвідношення стійкого та нестійкого (особистості й суспільства, культури й соціальності).

Помітним явищем сучасної цивілізаційної теорії є спроба головним чином неомарксистів адаптувати до неї формаційну концепцію. В історичній науці склалось уявлення про традиційне аграрне, модернізоване індустріальне та постмодерне постіндустріальне суспільство. Оскільки різні суспільства перебувають на неоднакових щаблях історичного розвитку, формуються розбіжності між локальними цивілізаціями. При цьому сучасне суспільство розглядається як продукт індустріальної цивілізації, а традиційне — як спадкоємець аграрної цивілізації.

Цивілізаційне розрізнення важливе з погляду класифікації азійських та європейських імперій. Шістнадцяте століття знало низку азійських імперій. Османська імперія заволоділа Анатолією, Єгиптом, Аравією, Месопотамією, Єменом та сягнула Балкан і Угорщини. Імперія Сефевідів наприкінці XVI століття володіла землями від Ісфагана й Тебриза до Кандагара, тоді як Північною Індією від Делі до Бенгалії правив імператор моголів Акбар. За династії Мін за великою китайською стіною існувала Піднебесна імперія. Минуло багато років перш ніж європейські імперії зрівнялися у своїх досягненнях зі східним імперіалізмом. Продукти європейської культури у вигляді інститутів конкуренції, науки, власності, медицини, споживання, ставлення до праці посприяли формуванню європейсько-центричного погляду на глобальну історію. Тобто відмінність між Заходом та Рештою світу виявилася саме інституційною.

Всі європейські монархи заохочували торгівлю, завоювання й колонізацію як продовження взаємної конкуренції. Хоча до 1776 року світ побачило лише одне американське видання «Двох трактатів», ідеї Дж. Локка справили продуктивний вплив на розвиток суспільства й політики в Північній Америці. Політика Латинської Америки після здобуття нею незалежності, навпаки, опинилася між Гоббсовим анархічним природним станом і грубою карикатурою на його авторитарного суверена. Зазначимо, що для Локка власність на людей була такою ж частиною колоніального проекту, як і власність на землю. І ці люди не мали стати ані землевласниками, ані виборцями. Станом на 1913 р. над світом панували Західні імперії. До Першої світової війни одинадцять імперій: Австрія, Бельгія, Франція, Німеччина, Італія, Нідерланди, Португалія, Росія, Сполучене Королівство, США володіли майже двома третинами світової території і населення.

Віртуальний глобальний світ є таким само мінливим, як і думка. Китайський даоський мислитель Чжуан Цзи зазначав, «коли схоплено думку — не потрібні слова». Тим самим він за 2500 років до Різдва Христового констатував, що саме людина є медіумом комунікативних систем. Ікона та екран комп'ютера однаково магичні, але джерело цієї магнітотерапії різне. Ікона діє на віруючого ликом, а екран — маскою. Дух веде за собою матерію та організує її. Місце філософської феноменології як науки про буття обіймає комунікація. Йдеться про занепад книжкової культури під впливом електронних технологій. Дедалі частіше говорять про зміну технологій влади, які своєю чергою викликані змінами комунікативних медіумів. Інформаційні технології дають можливість «монтувати» образи й маніпулювати фактами, але попри це без спеціальної критики довіра до цих симулякрів не зникає. Втрачається авторитет джерела інформації.

Інформація — філософська категорія, яка пов'язує поняття сигналу та смислу. Отже, інформація — це не енергія і не матерія, а віддзеркалення зовнішнього світу засобами знаків і сигналів. Ця категорія придатна для пояснення процесів, які відбуваються в об'єктивному матеріальному світі та в суб'єктивному внутрішньому світі людини. Інформація — це не субстанція, вона не зберігається у повідомленнях або записях.

Отже, інформація — це не «річ», до якої можна доторкнутися. Це певні зміни, які відбуваються в нашій свідомості під дією знаків та сигналів. Сигнал — це будь-який вплив, який передається від однієї фізичної системи до іншої. Інформація — це зміни, які відбуваються під впливом сигналу в системі-реципієнті. Смысл — це оцінка, яка дається інформації мислячою істотою, котра має свідомість і волю. Інформація не існує в сингалі, а виникає під його впливом у реципієнта. Смысл не

властивий інформації, а створюється тим, хто її оцінює. Ніхто, крім людини, не може використовувати штучні сигнали, довільно призначаючи їм смисли. Перемагає той, хто першим реалізував інформацію, а не отримав її. Домінантною стає творча праця. Передача інформації — лише зручний спосіб описання причинно-наслідкових зв'язків між системами, які корелюються, тобто мають внутрішню подібність. Створення добре корельованих систем, здатних на передбачувану та корисну поведінку у відповідь на сигнали — магістральний шлях розвитку інформаційних технологій. Першою революційною технологією стало книгодрукування. Інформаційні технології залишаються за межами людської суті. Людина головним чином сприймає інформаційний світ, а продовжує жити у фізичному світі. Унаслідок цього втрачається критерій істини для індивідуальної свідомості. Абсолютизація комунікаційної мотивації нівелює мистецтво переконання. Спільну мову зазвичай не вчать, а знаходять. Думка більшості опитаних у будь-яких соціологічних дослідженнях часом не співпадає з думкою «мовчазної» більшості.

Засновник кібернетики Н. Вінер зазначав: «ми настільки радикально змінили свої середовище, що наразі маємо змінити себе, аби жити в новому оточенні». Розмірковуючи над цим питанням, Дж. Гелбрейт у 1960 р. в праці «Нове індустріальне суспільство» звернув увагу на той факт, що замість соціальної стратифікації за критерієм рівня доходів маємо справу з появою класу, який володіє інформацією, та класу, який бере безпосередню участь у творенні товарів та послуг, незалежно від конкретної сфери діяльності. Певний соціальний суб'єкт залежно від своїх соціальних функцій діє як член різних колективів, переміщуючись від однієї реальності в іншу.

Матеріалістично-атеїстичний світогляд заперечує об'єктивну природу інформації, тому він безсилий перед концептуальною агресією. Фактично ХХ століття стало останнім, коли люди сподівалися на майбутнє. Спочатку ідеалізували уяву про майбутнє, а в «майбутньому» ідеалізують минуле. Коли ніхто самостійно не мислить, володарем думок може стати хто завгодно. Інформація залишається важливим ідеологічним інструментом. «Холодна війна» переважно була інформаційною.

Взаємодія людини з інформаційним простором у процесі створення смислу відбувається нелінійно. Якщо певний факт вважати реальним, він стає реальністю у своїх наслідках. Сукупний вплив інформаційних технологій, Інтернету та електронної торгівлі, як до кризи 2008–2010 рр. сподівалися чимало експертів, мали дати такий трансформаційний ефект, як і промислова революція. Склався новий розподіл праці. Тепер не на засадах національно-державної належності, а на підставі технічної оснащеності.

Створення всесвітньої мережі без центрального комп'ютера було розпочато Пентагоном у 1960-х роках. Розробники доводили, що відсутність центрального процесора в разі атомної війни, незважаючи на руйнування окремих складових, мало забезпечити нормальне функціонування всієї мережі. Сучасна структура Інтернету виникла в 1973 р. завдяки об'єднанню різних мереж у єдину мережу. З технічного погляду Інтернет утворює мережу мереж, усі учасники яких з'єднані єдиним протоколом передачі. Інтернет дає можливість миттєво вступати в контакт з будь-яким користувачем, отримувати доступ до необмеженого обсягу інформації, спілкуватися з представниками різних референтних груп, але в такому разі виникає так звана «інформаційна нерівність», коли користувачі Інтернету мають переваги над тими, хто глобальною мережею не користується. Інтернет став інструментом цивілізації розваг. Водночас він дає можливість підвищити ефективність взаємодії громадян та влади. З'являються й можливості вдосконалення механізмів маніпулювання суспільною свідомістю.

Інтернет створив особливості передачі інформації. По-перше, не існує «глобального цензора», який корегував, координував чи оцінював інформацію. По-друге, Інтернет, на відміну від інших «класичних» мас-медіа, не є дорогою з одностороннім рухом. Оскільки інформація не має технічних обмежень ємності, є можливість одночасно здійснювати особисту й масову комунікацію та послаблювати їхні структури. По-третє, цей інструмент комунікації має різні форми подачі інформації (мультимедійність). По-четверте, така взаємодія передбачає активного користувача.

Оптимісти очікували від Інтернету інтенсифікації процесу глобалізації, тобто зближення національних держав або виникнення світового інформаційного суспільства. Водночас прогнозувалося посилення індивідуалізації, тобто самовизначення громадян. Очікувалося, що індивід буде звільнений від будь-якого тиску суспільства і прийматиме рішення про вибір раціонально та свідомо. На цій основі нібито можливою ставала «кібер-демократія», тобто часткове заміщення представницької демократії прямою онлайн-демократією у формі відродження своєрідної політичної агори. Однак це було перебільшенням. Глобальне інформаційне суспільство руйнується через відсутність знання мов.

Натомість песимісти боялися збільшення розриву у сфері знань, тобто прірви між обізнаними й необізнаними. Унаслідок користування Інтернетом вищі за соціальним статусом верстви населення отримують переваги над необізнаними нижчими за статусом верствами населення. Йдеться про «цифровий розрив» між користувачами і некористувачами, а також професійними та непрофесійними користувачами Інтернету. Улітку 2010 р. Фінляндія стала першою країною, в якій законодавчо

забезпечено рівний доступ до Інтернету. Адже збереження існуючого стану загрожувало втратою соціального капіталу, тобто посиленням ізоляції індивідуумів та дезінтеграцією суспільства. Це побоювання підсилювалося очікуваннями того, що штучне медіа-середовище замінить безпосередній досвід, а реальність буде важче відрізнити від фікції. Безпосереднє сприйняття реальності відбувається, коли індивіди або ЗМІ самі є свідками подій. Опосередковане сприйняття реальності здійснюється, коли індивіди сприймають події через ЗМІ або ЗМІ сприймають події через постачальника інформації. У такому разі перевірка інформації делегується іншим. У сучасних демократичних суспільствах безпосереднє сприйняття реальності часто неможливе. Об'єктивна реальність фільтрується та викривляється у точці перетину реальності й мас-медіа. Так само в точці перетину мас-медіа та аудиторії фільтрується й викривляється медіа-реальність. Реципієнти інформації керуються власними установками та знаннями. В інформаційному суспільстві змінюється характер праці. Інформаційні технології часто роблять результат праці невіддільним від ноу-хау його творця. Чим більше пізнано, тим більшим стає поле невідомого. Людська свідомість стає якісно іншим предметом праці. Соціальний суб'єкт володіє тим, що знає і вміє робити. Масова культура перетворилася на галузь економіки з широким використанням засобів масової комунікації. Значимі соціальні прошарки стають об'єктами формування свідомості, потрібної не лише для електоральної поведінки, а й для споживання певних типів товарів. Формуються конфлікти між ідентичністю та інтересами. Соціум дробиться на субкультури (різні габітуси — стереотипи культури). Ми живемо в інформаційному суспільстві. Воно існує за умов домінування не факту та події, а міражу сенсаційності. Завдяки Інтернету обмежуються координаційні та контрольні функції, зосереджені свого часу в лічених мегаполісах. Послаблення впливу певних географічних територій має демократизаційні наслідки: в електронній світовій мережі рівноцінними стають будь-які частини світу, приватні особи, підприємці, держави. Суб'єктом епохи посмодерну є «масова особистість» як певна духовна субстанція, тоді як за доби модерну «людина маси» реалізувала себе як природна та соціальна особистість. Співробітник Центру технології, інновацій та культури Університету Осло Т. Еріксен стверджує, що молодіжна культура, «мильні опери», реклама, електронний зв'язок, гнучкий графік праці з однаковою логікою, базованою на інформаційних технологіях, провокує діагноз «ери прискорення» — «тиранію моменту»²⁵.

До певної міри завдяки імперським утворенням і конкуренції між різними імперіями людська цивілізація досягла наявного рівня розвитку. Сперечатися з цією тезою можна, спираючись на різні ціннісні підходи до

таких понять як «прогрес-регрес», «євроцентризм у всесвітній історії», «імперський розвиток» та його гуманістична ціна.

Імперія як форма державної організації суспільства зазвичай інкорпорує до свого складу неоднорідні за ознаками економічного розвитку, територіального розташування, етнічного складу населення й традицій території. Тому, чим більшою територіально стає будь-яка імперія, тим швидше з'являються фактори, які її руйнують. На відміну від Цивілізації, яка є формою існування наднаціональних спільнот, об'єднаних соціокультурними цінностями, Імперія є великим державним утворенням, яке об'єднує декілька країн і народів навколо єдиного політичного центру під егідою універсальної ідеї як правило ідеологічного або економічного характеру. Світова історія знає великі імперії давнини: Єгипетську, Ассирійську, Перську, Римську (від 395 до 1453 рр. Візантія). Східна цивілізаційна традиція дає приклад власних імперських утворень на зразок імперії Ашоки в давній Індії, імперії Великих Моголів, Арабського халіфату, а у Південній Америці — давніх імперій майя та інків. Важко не виділити феномен так званих традиційних імперських утворень: «Священну Римську імперію», Російську, Німецьку, Австро-Угорську, Японську, Османську імперії. Доба колоніалізму сприяла появі Британської, Нідерландської, Іспанської імперій. Можна констатувати, що найбільш популярними концепціями порівняння історичних особливостей та внеску тієї чи іншої імперії до всесвітньої історії, залишаються еволюціоністські моделі. Вони майже тотожні відомим схемам цивілізаційного розвитку, запропонованим А. Тойнбі: «виникнення» — «пік могутності» — «занепад». Це «гібридує» самі поняття «імперія» й «локальна цивілізація». Популярним стає твердження про те, що інформаційна епоха радикально змінює уявлення не лише щодо таких констант, як час і простір, а й територіальних кордонів локальних цивілізацій та умовних імперій. Основними дискусійними питаннями у великому дискурсі глобалізації є проблеми: вплив процесу глобалізації та умови існування національних держав, співвідношення між глобалізацією та демократією, причини погіршення екології та соціальних стандартів, гомогенізація — гетерогенізація — гібридизація культурних норм та цінностей, глобалізація та міграція. Розвиток економічної глобалізації, транснаціоналізація інформаційних систем руйнують кордони на шляху обмінів, контактів, передачі інформації. Проте все це «розігріває» глобальну соціальну систему до небезпечної «температури» й загрожує тотальною дестабілізацією.

---

¹ Hardt M., Negri A. Empire. Frankfurt am Mein: Suhrkamp Verlag, 2000.

- ² Дерлуг'ян Г. Соціальна еволюція людства: західний і радянський модернізаційні проекти. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. № 2. С. 165–185.
- ³ Перепелиця Г.М. Україна — Росія: війна в умовах співіснування. Київ, 2017. С. 86.
- ⁴ Василенко И.А. Политическая глобалистика. Москва, 2000. С. 355.
- ⁵ Черняк Е.Б. Цивилиография. Москва, 1996. С. 76.
- ⁶ Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Москва, 1993. С. 5.
- ⁷ Тойнби А. Постижение истории. Москва, 1990. С. 99.
- ⁸ Бокль Г. История цивилизаций. История цивилизации в Англии: в 2 т. Москва, 2002. С. 47.
- ⁹ Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. Москва, 1992. С. 88.
- ¹⁰ Bock G. Frauen in der europäischen Geschichte. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart. München. 2000. S. 67.
- ¹¹ Кожурин Ю.Ф. История цивилизаций: цивилизационный процесс. Москва, 2001. С. 29.
- ¹² Кулешов С.В. Россия в системе мировых цивилизаций. Москва, 2001. С. 11.
- ¹³ Назаретян А.П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории. Москва, 2001. С. 41.
- ¹⁴ Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. Київ, 1999. С. 18.
- ¹⁵ Павленко Ю.В. Історія світової культури. Культурні регіони. Київ, 1999.
- ¹⁶ Гальчинський А.С. Суперечності реформ у контексті цивілізаційного процесу. Київ, 2001. С. 87.
- ¹⁷ Келле В.Ж. Культура в системе цивилизационных механизмов. *Сравнительное изучение цивилизаций мира*. Москва, 2000. С. 9.
- ¹⁸ Чмихов М.О. Давня культура. Київ, 1994. С. 65.
- ¹⁹ Максаковский В.П. Историческая география. Москва, 1999. С. 35.
- ²⁰ Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства. Україна і світ на зламі тисячоліть. Київ, 1999. С. 11.
- ²¹ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Американское господство в мире и его геостратегические императивы. Москва, 1999. С. 41.
- ²² Kaplan L.F., Kristol W. The War over Iraq. Saddam's Tyranny and America's Mission. San Francisco, 2003. P. 150.
- ²³ Василенко И.А. Диалог цивилизаций: социокультурные проблемы политического партнерства. Москва, 1999. С. 65.
- ²⁴ Аннан К. Диалог против конфликтов и насилия. Глобальная повестка для диалога между цивилизациями. *Азия и Африка сегодня*. 2002. № 7. С. 4–6.
- ²⁵ Еріксен Т. Тиранія моменту: швидкий і повільний час в інформаційну добу. Львів, 2004. С. 16.

REFERENCES

1. Annan, K. (2002). Dialog protiv konfliktov i nasilija. Global'naja povestka dlja dialoga mezhdru civilizacijami. *Azija i Afrika segodnja*, 7, 4–6 [in Russian].
2. Bock, G. (2000). *Frauen in der europäischen Geschichte. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. München [in German].
3. Bokl', G. (2002). *Istorija civilizacij. Istorija civilizacii v Anglii*. (Vols. 1–2). Moskva [in Russian].
4. Bzhezinskij, Z. (1999). *Velikaja shahmatnaja doska. Amerikanskoe gospodstvo v mire i ego geostrategicheskie imperativy* [in Russian].

5. Chernjak, E.B. (1996). *Civiliografija*. Moskva [in Russian].
6. Chmykhov, M.O. (1994). *Davnja kul'tura*. Kyiv [in Ukrainian].
7. Derluh'ian, H. (2018). Sotsial'na evoliutsiia liudstva: zakhidnyj i radians'kyj modernizatsijni proekty. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, 2, 165–185 [in Ukrainian].
8. Eriksen, T. (2004). *Tyraniia momentu: shvydkyj i povil'nyj chas v informatsijnu dobu*. L'viv [in Ukrainian].
9. Hal'chyns'kyj, A.S. (2001). *Superechnosti reform u konteksti tsyvilizatsijnoho protsesu*. Kyiv [in Ukrainian].
10. Hardt, M., & Negri, A. (2000). *Empire*. Frankfurt am Mein: Suhrkamp Verlag [in German].
11. Horbatenko, V.P. (1999). *Stratehiia modernizatsii suspil'stva. Ukraina i svit na zlami tysiacholit'*. Kyiv [in Ukrainian].
12. Kaplan, L.F., & Kristol, W. (2003). *The War over Iraq. Saddam's Tyranny and America's Mission*. San Francisco [in English].
13. Kelle, V.Zh. (2000). Kul'tura v sisteme civilizacionnyh mehanizmov. *Sravnitel'noe izuchenie civilizacij mira*. Moskva [in Russian].
14. Kozhurin, Ju.F. (2001). *Istoriija civilizacij: civilizacionnyj process*. Moskva [in Russian].
15. Kuleshov, S.V. (2001). *Rossija v sisteme mirovyh civilizacij*. Moskva [in Russian].
16. Le Goff, Zh. (1992). *Civilizacija srednevekovogo Zapada*. Moskva [in Russian].
17. Maksakovskij, V.P. (1999). *Istoricheskaja geografija*. Moskva [in Russian].
18. Nazaretjan, A.P. (2001). *Civilizacionnye krizisy v kontekste Universal'noj istorii*. Moskva [in Russian].
19. Pavlenko, Yu.V. (1999). *Istoriia svitovoi kul'tury. Kul'turni rehiony*. Kyiv [in Ukrainian].
20. Pavlenko, Yu.V. (1999). *Istoriia svitovoi tsyvilizatsii*. Kyiv [in Ukrainian].
21. Perepelytsia, H.M. (2017). *Ukraina — Rosiia: vijna v umovakh spivisnuvannia*. Kyiv [in Ukrainian].
22. Shpengler, O. (1993). *Zakat Evropy. Ocherki morfologii mirovoj istorii*. Moskva [in Russian].
23. Tojnbi, A. (1990). *Postizhenie istorii*. Moskva [in Russian].
24. Vasilenko, I.A. (1999). *Dialog civilizacij: sociokul'turnye problemy politicheskogo partnerstva*. Moskva [in Russian].
25. Vasilenko, I.A. (2000). *Politicheskaja globalistika*. Moskva [in Russian].